

﴿ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ﴾

Tadeusz Majda

JĘZYK TURECKI

DIALOG

✧ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ✧

Tadeusz Majda

JĘZYK TURECKI

Tadeusz Majda

JĘZYK TURECKI

wydanie czwarte

Wydawnictwo Akademickie

DIALOG

Warszawa 2015

Do druku opiniowali
Stanisław Godziński
Dariusz Kołodziejczyk

Redakcja i korekta
Maria Danuta Krajewska

Copyright © by Tadeusz Majda and Wydawnictwo Akademickie
DIALOG 2011

ISBN 978-83-8002-626-1

Wydawnictwo Akademickie „DIALOG” Anna Parzymies Sp. z o.o.
00–112 Warszawa, ul. Bagno 3 m. 218
tel./faks 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	7
FONETYKA I FONOLOGIA.....	12
Alfabet	12
Akcent (<i>Vurgu</i>).....	26
NOMINA	29
Rzeczownik (<i>İsim</i>)	29
Znaczenie przypadków	37
Przymiotnik (<i>Sifat</i>).....	49
Zaimek (<i>Zamir</i>).....	52
Liczebnik (<i>Sayı</i>).....	60
Postpozycje	64
MORFOLOGIA	74
Słowotwórstwo imion.....	74
Substantywizacja części mowy	90
Czasownik kopula (<i>Fii</i> l)	91
Czasy proste	103
Czasy złożone	110
Przysłówek (<i>Zarf</i>)	127
Spójnik (<i>Bağlaç</i>).....	130
Wykrzyknik (<i>Nida</i>)	132
Partykuły i wyrazy modalne (<i>Edat</i>)	135
Wyrazy dźwiękonaśladowcze – onomatopeje	137
SKŁADNIA	140
Zdanie (<i>Cümle</i>)	140
Zdanie proste (<i>Basit, yalın cümle</i>).....	140
Zdanie rozwinięte (<i>Türemiş cümle</i>)	140
Podmiot (<i>Özne</i>).....	141
Orzeczenie (<i>Yüklem</i>).....	145
Dopełnienie (<i>Nesne</i>)	149

Rodzaje i budowa zdań	151
Zdanie rozwinięte	151
Zdanie o przestawnym szyku (<i>Devrik cümle</i>)	153
Zdanie pytajne (<i>Soru cümlesi</i>)	155
Zdanie zaprzeczone (<i>Olumsuz cümle</i>)	155
Zdanie wykrzyknikowe i rozkazująco-życzące	156
Zdania równorzędnie złożone	157
Zdania podrzędnie złożone (<i>Bileşik cümleler</i>)	158
Zdania względne	158
Zdania czasowe (<i>Zaman cümleleri</i>)	158
Zdania dopełnieniowe	161
Zdania przyczynowe	162
Zdania celowe	162
Zdania przyzwalające	162
Zdania warunkowe	163
Zdanie wtrącone (<i>Ara cümle</i>)	166
Zdania niepełne i urwane (<i>Cümleden sözcük düşmesi</i>)	166
Równoważniki zdań	167
Akcent zdaniowy	167
PRÓBKA TEKSTU LITERACKIEGO	169
Tłumaczenie	169
Słownik i komentarz gramatyczny	170
BIBLIOGRAFIA	174
Zalecana lektura	175
Ważniejsze słowniki pomocne przy nauce języka tureckiego i tłumaczeniu tekstów	176

WPROWADZENIE

Językiem tureckim posługują się mieszkańcy Republiki Tureckiej (ok. 60 mln ludności), nieduże grupy ludności pochodzenia tureckiego, mieszkające na Bałkanach (Bułgaria, Macedonia, Kosowo, Grecja, Rumunia) oraz kilkumilionowa społeczność przebywająca na emigracji w Europie (Niemcy, Austria, Szwecja, Belgia, Francja).

Należy on do dużej rodziny języków tureckich, do której zalicza się m.in. azerski, turkmeński, uzbecki, kazaski, kirgiski, tatarski, czuwaski, jakucki, nowoujgurski. W obrębie tej rodziny wchodzi w skład grupy języków zwanych oguzujskimi. Posługują się nimi mieszkańcy terenów najbardziej wysuniętych na południowy zachód kontynentu azjatyckiego oraz Bałkanów. Do języków oguzujskich zalicza się także języki: azerski (azerbejdżański), turkmeński oraz języki małych grup etnicznych tureckich, zamieszkujących zachodni Iran. Są to: kaszkajski, ajnałtu, sonkor, a w Azji Środkowej – niektóre dialekty uzbeckiego i język choraskański.

Język turecki rozwija się w Anatolii od końca XI w., to znaczy od czasu opanowania półwyspu przez plemiona tureckie przybyłe z Azji Środkowej pod wodzą Seldżuków. Język okresu panowania Seldżuków (XII–XIV w.) określa się mianem seldżuckiego lub staroanatolijskiego (*Eski Anadolu Türkçesi*), a także nazywa staroosmańskim (*Eski Osmanlıca*), zaś od końca XIV do końca XIX wieku w użyciu jest język osmańsko-turecki, najczęściej zwany osmańskim (*Osmanlıca*). Później, w wyniku rozwoju tureckiego

powstaje język współczesny (*Çağdaş Türkçe*), czyli turecki Turcji (*Türkiye Türkçesi*).

Od końca XIX w. zmiany zachodzące w języku tureckim polegają na dostosowywaniu słownictwa i form gramatycznych języka pisanego do mówionego. Pisarze i poeci podejmują próby oczyszczania swoich utworów z zawiłych konstrukcji i wyszukanego słownictwa pochodzenia arabskiego i perskiego. Posługują się częściej słowami rdzennie tureckimi lub zapożyczonymi – teraz z języków zachodnioeuropejskich. Ten proces, zwany *sadeleşme* ('oczyszczanie') przybiera na sile w okresie Republiki. Za sprawą prezydenta Kemala Atatürka powstaje Towarzystwo Języka Tureckiego (*Türk Dil Kurumu*), a jednym z jego celów jest intensywne oczyszczanie i „sturczanie” języka poprzez wprowadzanie neologizmów i przywracanie do życia słów rdzennie tureckich. Wykorzystuje się do tego słownictwo tureckich dialektów anatolijskich, a nawet sięga do innych języków z rodziny języków tureckich. Współczesny język nazywa się teraz często *Öz Türkçe* ('rdzennie, czysto turecki').

Towarzystwo Języka Tureckiego opracowało normatywny słownik języka współczesnego *Türkçe Sözlük* (*Słownik języka tureckiego*). Jego ostatnie dwutomowe wydanie pochodzi z roku 2009. Opracowano także bardzo pożyteczne kompendia: *Derleme Sözlüğü*, słownik gwar anatolijskich i rumelijskich, oraz *Tarama Sözlüğü*, opisujący dawne słownictwo wybrane z reprezentatywnych zabytków piśmienniczych od XIII do XVIII w. (*tarama* znaczy 'przeczyszczenie').

Pierwsze opracowania języka tureckiego w Europie powstały w XVI wieku, w okresie wzmożonego zainteresowania Turcją osmańską – najpoważniejszym przeciwnikiem chrześcijańskich państw europejskich. Były to przeważnie podręczniki objaśniające

pismo i wymowę głosek, zawierające wiadomości gramatyczne, dialogi i słowniczki tematyczne¹. Znaczną popularnością cieszyły się tłumaczone na turecki chrześcijańskie teksty religijne i rozmówki, ułożone przeze Bartholomaeusa Georgiewicza, później często włączane do innych dzieł gramatycznych i opracowań na temat Turcji². Pierwszą gramatykę języka tureckiego ułożył Hieronimus Megiser w 1612 roku³, natomiast słownik języka tureckiego Franciszka Menińskiego⁴ uznano do czasów nowożytnych za najpełniejsze naukowe opracowanie języka tureckiego. W 1730 r. ukazała się gramatyka Jean-Baptiste'a Holdermanna, wydana w słynnej drukarni stambulskiej prowadzonej przez Ibrahima Müteferrikę⁵. Była ona najczęściej używanym podręcznikiem, aż do XIX wieku. Obok niej popularny był podręcznik Vigieura, wydany również w Stambule w roku 1790⁶. Oba podręczniki mają tradycyjny układ treści, zawierają elementy gramatyki, dialogi i słowniczek.

¹ A. Bombaci, *La "Regola del parlare turcho" di Filippi Argenti. Materiale per la conoscenza del turco parlato nella prima metà del XVI secolo*, Napoli 1938;

A. Bombaci, *Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca (1611)*, Pubblicazioni dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli. Nuova Serie I, 1940;

M. Adamović, *Ein italienisch-türkisches Sprachbuch aus den Jahren 1525–1530*, WZKM 67 (1975), 217–147; M. Paszkowski, *Dzieje tureckie y utarczki kozackie z Tatary (wraz z Dictionarzem języka Tureckiego)*, Kraków 1615. Zob. A. Zajączkowski, *Pierwsza próba opracowania języka tureckiego w literaturze staropolskiej*, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, XXXI 1933, 51–66.

² W. Heffening, *Die türkischen Transkriptionstexte des Batholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544–1548*, Leipzig 1942.

³ Hieronymus Megiser, *Institutionum linguae turcicae*, Leipzig 1612.

⁴ Francisci à Mesgnien Meninski, *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae... nimirum lexicon Turcico-Arabico-Persicum*. Vol. I–III, Viennae 1680. Francisci à Mesgnien Meninski, *Institutiones linguae turcicae*, Viennae 1756.

⁵ Jean-Baptiste Holdermann, *Grammaire turque ou méthode courte et facile pour l'apprendre la langue turque*, Constantinople 1730.

⁶ Viguier, *Éléments de la langue turque*, Constantinople 1790.

W okresie dynamicznego rozwoju studiów orientalistycznych w XIX wieku coraz liczniej zaczynają się ukazywać opracowania podręcznikowe, chrestomatie, gramatyki i słowniki języka tureckiego. Do najwartościowszych należy zaliczyć prace L. Bonellego⁷, V.H. Hagopiana⁸, A. Müllera⁹, T.J. Bianchiego¹⁰, A. Hindoglou¹¹, J.W. Redhouse'a¹², A. Wahrmun¹³, a w Turcji gramatyki i słowniki Cevdeta Paszy¹⁴, Şemseddina Samiego¹⁵, Ahmeda Vefika Paszy¹⁶.

Intensywny rozwój badań nad współczesnym językiem tureckim i jego dialektami nastąpił zwłaszcza w latach 20. zeszłego stulecia, a następnie po II wojnie światowej. Najważniejszym naukowym opracowaniem gramatyki tureckiej w ujęciu historycznym i porównawczym była obszerna praca Jeana Deny z 1921 roku: *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*. Jej tureckie tłumaczenie dokonane przez Ulvi Elövego, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, ukazało się w 1950 roku w Stambule.

Jednakże właściwy rozkwit językoznawstwa tureckiego i wykorzystanie do opisu języka nowoczesnych kierunków badawczych,

⁷ L. Bonelli, *Elementi di grammatica turca osmanli con paradigmi, crestomazia e glosario*, Milano 1899.

⁸ V. H. Hagopian, *Ottoman-Turkish conversation-grammatik. A practical method of learning the Ottoman-Turkish language*, London 1907.

⁹ A. Müller, *Türkische Grammatik mit Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und Glossar (unter Mitwirkung von Hermann Gies)*, Berlin 1889.

¹⁰ T.X. Bianchi, J.D. Kiefer, *Dictionnaire turc-français*, t. 1–2, Paris 1850.

¹¹ A. Hindoglou, *Theoretisch-praktische Türkische Sprachlehre für Deutsche...*, Wien 1829.

¹² J.W. Redhouse, *Grammaire raisonnée de la langue ottomane*, Paris 1846, tenże, *A Turkish and English Lexicon...*, Constantinople 1890.

¹³ A. Wahrmund, *Praktische Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache*, Giessen 1869.

¹⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Kavaid-i Osmaniye*, Istanbul 1851

¹⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Dersaadet 1317 (1899).

¹⁶ Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmanî*, Dersaadet 1306 (1889).

zwłaszcza strukturalizmu, rozpoczyna się w latach 60. XX wieku, a od lat 70. nowoczesne językoznawstwo rozwija się również w ośrodkach uniwersyteckich w Turcji.

Niniejsze opracowanie jest pierwszą próbą opisu gramatyki języka tureckiego w języku polskim. W założeniu przeznaczone jest zarówno dla studentów, jak i dla osób nieznających tureckiego, a interesujących się strukturą języków nieeuropejskich. Autor celowo nie stosuje opisu opartego na którymś z kierunków współczesnego językoznawstwa, np. strukturalizmie czy kognitywizmie, ani też nie podejmuje dyskusji terminologicznych, ponieważ głównym jego celem jest wyjaśnienie w przystępny sposób struktury języka zaliczanego do języków aglutynacyjnych.

FONETYKA I FONOLOGIA

ALFABET

Alfabet turecki oparty na literach łacińskich obowiązuje od 1928 roku. Obejmuje 29 liter. Innowacjami są litery: ‘c’ dla oznaczenia ‘dż’, ‘ı’ (bez kropki) dla oznaczenia polskiego ‘y’, ‘ğ’ (objaśnienie poniżej), ponadto ‘ç’ (cz), ‘ş’ (sz).

Litery	Nazwa litery	Wymowa
A a	a	a
B b	be	b
C c	ce	dż
Ç ç	çe	cz
D d	de	d
E e	e	e
F f	fe	f
G g	ge	g
Ğ ğ	yumuşak ge	(zob. Uwaga 1.)
H h	he	h
I ı	ı	y
İ i	i	i (zob. Uwaga 2.)
J j	je	ż
K k	ke	k

L l	le	l
M m	me	m
N n	ne	n
O o	o	o
Ö ö	ö	ö (jak franc. <i>eu</i> , niem. <i>ö</i>)
P p	pe	p
R r	re	r
S s	se	s
Ş ş	şe	sz
T t	te	t
U u	u	u
Ü ü	ü	ü (jak franc. <i>u</i> , niem. <i>ü</i>)
V v	ve	w
Y y	ye	j
Z z	ze	z

Uwagi

1. Spółgłoski ‘ğ’ zwanej po turecku *yumuşak ge* („miękkim ge”) w otoczeniu samogłosek **a, ı, o, u** nie wymawia się, następuje jedynie lekkie zwarecie krtaniowe, a sąsiednia samogłoska jest nieco wzdłużona, np.: *boğaz* ‘gardło, cieśnina’ wymawia się [bo’āz]; *bağçe* ‘ogród’ wymawia się [ba’cze]. Natomiast w otoczeniu samogłosek **e, i, ö, ü** ‘ğ’ wymawia się jak ‘j’: *eğer* ‘jeśli’ wymawia się [ejer]; *değirmen* ‘młyn’, wymawia się [dejirmen].

Spółgłoska ‘ğ’ nie występuje w nagłosie wyrazu.

2. Kropkę stawia się również nad dużą literą: İ

Alfabet turecki jest fonetyczny, jeden znak alfabetu odpowiada jednej głosce.

Znaki alfabetu

1. Daszek (^), franc. *circonflex*, nad samogłoską (*düzeltme işareti*) stosuje się dla:

a) zaznaczenia palatalizacji (zmiękczenia) poprzedzającej spółgłoski **g, k, l**: *kâfi* ‘wystarczający’, wym. [kjaɸi], *rüzgâr* ‘wiatr’, wym. [rüzgjar], *lâle* ‘tulipan’, wym. [l’ale] (a nie [lale]).

b) zaznaczenia długości samogłoski w wyrazach pochodzenia arabskiego i perskiego, zwłaszcza dla rozróżnienia homonimów, np. *adil* ‘sprawiedliwość’, *âdil* ‘sprawiedliwy’. Zaznaczanie długich samogłosek nie jest powszechnie stosowane, nie jest też normą słownika ortograficznego Imlâ Kılavuzu, opracowanego przez Türk Dil Kurumu.

c) daszek (^) nad *i* (î), występujący jako sufiks w wyrazach męskich pochodzenia arabskiego, oznacza przymiotnik: *iktisadî* ‘gospodarczy’ (*iktisat* ‘gospodarka’). Pisownia taka nie jest obowiązkowa. Ten znak diakrytyczny opuszcza się w imionach pochodzenia arabskiego, mających znaczenie przymiotnikowe, np. *Rahmi* (< Rahmî), *Nuri* (< Nurî), ale zachowany jest często w pseudonimach literackich (*mahlas*), np. *Bakî*, *Hayalî*.

2. Apostrof (') stosuje się:

a) niekiedy dla oddzielenia głosek w niektórych wyrazach pochodzenia arabskiego (jako ślad spółgłoski *‘ajn*), *vak’a* ‘wydarzenie’, *san’at* ‘sztuka, rzemiosło’.

b) celem oddzielenia sufiksu przypadku od imienia własnego: *Ankara’dan* ‘z Ankary’ lub też oddzielenia sufiksu od zaimka osobowego 3. osoby liczby pojedynczej: *O’na* ‘Jemu’.

System samogłoskowy

W języku tureckim (ogólnonarodowym) jest 8 fonemów samogłoskowych. Dzielią się na dwa szeregi według udziału w artykulacji przedniej lub tylnej części języka:

przednie (przedniojęzykowe): *e, i, ö, ü*; tylne (tylnojęzykowe): *a, ı, o, u*.

W zależności od odległości położenia języka od podniebienia dzielą się na:

szerokie (otwarte, wysokie): *a, e, o, ö*; wąskie (zamknięte, niskie): *ı, i, u, ü*.

W zależności od układu warg podczas artykulacji dzielą się na:

wargowe (labialne): *o, ö, u, ü*; niewargowe (nielabialne, płaskie): *a, e, ı, i*.

Samogłoski długie

Istnieje jeszcze wśród ludzi wykształconych zwyczaj wydłużenia samogłosek w słowach pochodzenia arabskiego i perskiego, ale nie stanowi on normy języka ogólnonarodowego.

Wtórna długość samogłosek może powstać na skutek wypadnięcia spółgłoski, najczęściej ‘ğ’ lub ściągnięcia sylaby (monoftongizacja) w mowie potocznej, np. *soğuk* ‘zimny’, wym. [so’ük], *ağa* ‘aga’, wym. [a’a], *değil* ‘nie’, wym. [diıl].

Samogłoski mogą być wydłużone dla wyrażenia emfazy, szczególnego podkreślenia jakiejś cechy, np. *çok* ‘bardzo, dużo’ > *çokok*, wym. [çôk] ‘bardzo dużo, dużo!’

W wyrazach złożonych, w których spotykają się dwie samogłoski, każdą wymawia się osobno, np. *karaağaç* ‘wiąz’, wym. [karâağâç] (a nie [karâğâç]).

Charakterystyka samogłosek

a – tylnojęzykowa, szeroka (wysoka), niewargowa (niezaokrąglona):

kaz ‘gęś’, *arka* ‘plecy’

ı – tylnojęzykowa, wąska (niska), niewargowa (niezaokrąglona), znacznie krótsza niż polskie *y*:

kapı ‘drzwi’, *kız* ‘dziewczyna, córka’

o – tylnojęzykowa, szeroka (wysoka), wargowa (zaokrąglona):

on ‘dziesięć’, *boş* ‘pusty’

występuje tylko w pierwszej sylabie wyrazu, z wyjątkiem: form reduplikowanych, np. *bomboş* (< *bom*+*boş*) ‘całkiem pusty’, wyrazów złożonych, np. *kolordu* ‘korpus’ (termin wojskowy), i sufiksu *-yor*, np. *yapıyor* ‘on robi’

u – tylnojęzykowa, wąska (niska), wargowa (zaokrąglona):

kutu ‘pudełko’, *buz* ‘lód’

e – przedniojęzykowa, szeroka (wysoka), niewargowa (niezaokrąglona), krótka:

ses ‘głos’, *köpek* ‘pies’

W niektórych wyrazach, np. *tesir* ‘wpływ (na coś)’ **e** wymawiane jest nieco dłużej. W słowach *gece* ‘noc’, *vermek* ‘dawać’ **e** w wymawia się jako głoskę pośrednią między **e** a **i**.

i – przedniojęzykowa, wąska (niska), niewargowa (niezaokrąglona):

bir ‘jeden’, *kedi* ‘kot’; dłużej wymawia się w: *iğne* ‘igła’, wym. [ĩne].

ö – przedniojęzykowa, szeroka (wysoka), wargowa (zaokrąglona):

göz ‘oko’, *dönmek* ‘wracać’; dłużej wymawia się w *öğrenmek* ‘uczyć się’, wym. [öörenmek]

ü – przedniojęzykowa, wąska (niska), wargowa (zaokrąglona), krótka:

dün ‘wczoraj’, dłuższa w *düğme* ‘guzik’

Harmonia samogłoskowa (progresywna asymilacja palatalna i labialna)

W języku tureckim (Turcji) zasada harmonii samogłoskowej ma zastosowanie w sufiksach słowotwórczych i gramatycznych. Jest to zasada koordynacji samogłosek między tematem (rdzeniem) a sufiksem bądź sufiksami:

a) Jeśli pierwsza samogłoska jest tylna, to każda następna samogłoska wyrazu jest również tylna; a jeśli pierwsza samogłoska jest przednia, to każda następna jest przednia.

b) Jeśli pierwsza samogłoska wyrazu jest niewargowa, to każda następna samogłoska jest również niewargowa, a jeśli pierwsza (niekiedy druga) samogłoska jest wargowa, to każda następna jest również wargowa, odpowiednio przednia wargowa lub tylna wargowa.

Wyjątek od zasady harmonii samogłoskowej pod względem zgodności samogłosek wargowych stanowi grupa wyrazów, które mają pierwszą samogłoskę **a**, zaś następującą po niej spółgłoską jest **b**, **v**, **p**, **m**. Zachodzi tu asymilacja samogłoski niewargowej pod wpływem spółgłoski wargowej: *çabuk* ‘szybki, szybko’, *çamur* ‘błoto’, *kavun* ‘melon’, *karpuz* ‘arbuz’.